

УДК 81'272

КВАЛІФІКАЦІЙНІ ТА КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ БІЛІНГВІЗМУ: АСПЕКТИ, РІЗНОВИДИ, МЕТОДИ

Розглянуто кваліфікаційні ознаки білінгвізму, з'ясовано співвідношення білінгвізму з монолінгвізмом, полілінгвізмом, диглосією, схарактеризовано основні аспекти вивчення білінгвізму, проаналізовано основні методи і методики дослідження білінгвізму з виявом основних моделей співвідношення матричної і гостьової мови.

Ключові слова: білінгвізм, мова, мовлення, полілінгвізм, диглосія, соціолінгвістичний портрет, контрастивний метод, метод помилок, інтроспективні методи.

Дослідження білінгвізму належить до актуальних проблем сучасної лінгвістики в силу активного поширення нерівнорядних його виявів та розширенні його функційного навантаження в різних сферах суспільства, а також формуванні площин активного / пасивного білінгвізму з різним спектром поширення в рамках національності, певних соціальних груп. Узагальнення поняттєво-термінологічних напрацювань у сфері білінгвізму уможливить напрацювання відповідних моделей їхнього прикладного застосування.

Метою аналізу постає встановлення кваліфікаційних і класифікаційних ознак білінгвізму з кваліфікуванням аспектів вивчення білінгвізму. Мета зумовлює необхідність розв'язання відповідних **завдань**: 1) визначення характерологічних ознак білінгвізму; 2) розкриття співвідношення матричної і гостьової мов у білінгвізмі; 3) з'ясування аспектів вивчення білінгвізму; 4) встановлення основних різновидів білінгвізму; 5) характеристика методів, прийомів і методик дослідження білінгвізму. **Новизна** аналізу визначується узагальненням теоретико-прикладних досліджень білінгвізму, розкриттям співвідношення білінгвізму з монолінгвізмом, полілінгвізмом, диглосією, мовою і мовленням, встановленням основних аспектів вивчення білінгвізму. **Теоретичне значення** дослідження мотивоване обґрунтуванням характерологічних ознак білінгвізму та розкриттям функційного навантаження матричної і гостьової мов у білінгвізмі, характеристикою основних методів аналізу білінгвізму. Теоретичні напрацювання умотивовують **практичне значення** пропонованого дослідження, що може бути використаним у соціолінгвістичних, лінгвокультурологічних, психолінгвістичних, соціологічних та інших студіях, а також у напрацюванні прикладних моделей формування білінгвальних умінь і навичок.

Білінгвізм (лат. *bi* – двох + *lingua* – мова) (**двомовність**) – у сучасній лінгвістиці має кілька тлумачень і кваліфікацій. Усталеними виступають широке розуміння білінгвізму і вузьке тлумачення білінгвізму. Перше ґрунтується на розумінні білінгвізму як соціолінгвістичної категорії, визначальним компонентом якої постає співіснування двох / трьох мов у суспільстві з їхнім адекватним навантаженням. Таке тлумачення охоплює розгляд білінгвізму як: 1) взаємодію двох або трьох мов у тому самому мовному колективі, мовному соціумі. У цьому просторі розмежують білінгвізм як соціальне явище та білінгвізм як факт мовленнєвої діяльності мовця. Соціальний білінгвізм – це мовне явище. Білінгвізм як факт мовленнєвої діяльності мовця – вимір мовленнєво-комунікативної діяльності індивідуума; 2) вільне володіння двома мовами (діалектами) і здатність особи або групи осіб користуватись цими двома мовами для забезпечення комунікативних потреб; 3) реалізацію здатності користуватись по чергово двома мовами і сама практика по чергового спілкування двома мовами. Таке розуміння білінгвізму охоплює практику індивідуального або колективного використання двох мов у межах однієї державної чи соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах. Широке тлумачення білінгвізму безпосередньо пов'язане з поняттями **мова, мовлення, спілкування**, з одного боку, з поняттями **диглосія, монолінгвізм, полілінгвізм**, з іншого. Зв'язок білінгвізму з **мовою** та **мовленням** визначається тим, що суспільство користується мовою як системою, що реалізується в мовленнєвих практиках. Білінгвізм ґрунтується на співіснуванні двох мов у суспільстві та відповідних мовленнєвих практиках носіїв мов. Людина або повністю засвоює одну і другу мовні системи, або ж одну засвоює повністю, а друга постає в згорнутому вигляді. Слід пам'ятати, що інколи друга мова може повністю витіснити першу, що зумовлює поступове звуження білінгвальних умінь та активізацію монолінгвальних.

Зв'язок білінгвізму з **диглосією** (грец. *διγλωσσία* – букв. *двомовність*) умотивований тим, що **диглосія** – це одночасне співіснування в суспільстві двох мов або двох різних форм однієї мови, що використовуються в різних функційних сферах. Білінгвізм відрізняється від диглосії, тому що остання як соціолінгвістичний феномен передбачає свідому оцінку мовцями своїх ідіомів за відповідною шкалою “високе – низьке”, “урочисте – буденне”. Складниками диглосії можуть виступати різні мови (наприклад, французька та російська у дворянському середовищі Росії в кінці XVIII ст.), різні форми однієї мови (літературна мова та діалект, пор.: класична арабська мова та місцеві арабські діалекти), різні мовні стилі (за “теорією трьох стилів”: книжний – розмовний). Термін диглосія упроваджено в практику американським лінгвістом Чарльзом Фергюсоном (1950-ті роки). У концепції вченого компонент диглосії з вищим престижем називається мовою (*H*) (від англійського *High* – *високий*), компонент з нижчим престижем – мовою (*L*) (від англійського *Low* – *низький*). Мова (*H*)

виступає формалізованою і використовується як офіційна, її вивчають у школі; мова (*L*) – менш формалізована і використовується у побутовому спілкуванні, пор.: англо-норманська (*H*) та староанглійська (*L*) мови у період норманського завоювання Англії; французька (*H*) та ельзаська (*L*) мови в Ельзасі (Франція).

Білінгвізм пов'язаний з **монолінгвізмом** – з одного боку, протиставлений йому, з іншого, його функційні вияви ґрунтуються на монолінгвізмі. Білінгвізм безпосередньо пов'язаний з полілінгвізмом, тому що останній передбачає функційний вияв у суспільстві більше двох мов і вільне користування членами відповідної спільноти трьома і більше мовами. Без білінгвізму не може існувати полілінгвізм, але без полілінгвізму цілком вільно виявлюваний білінгвізм. Активне опрацювання питань білінгвізму розпочалось у XIX ст. (І. Бодуен де Куртене, Г. Грюнбаум, О. Потебня, Г. Шухардт та інші). Найінтенсивніше його почали вивчати у XX ст. (В. Богородицький, Є. Поливанов, Л. Щерба та ін.). Особливий внесок у дослідження загальнопоняттєвого розуміння білінгвізму та окремих його виявів належить В. Сімовичу, І. Огієнку та ін. Свого часу О. Потебня стверджував, що необхідно якнайґрунтовніше вивчати рідну мову, на якій формуються найнеобхідніші мовленнєві здібності, психологічні аперцепції тощо. Розвитком його ідей постало розмежування абсолютного білінгвізму (однаково досконале володіння двома мовами) і денаціонального білінгвізму (масове оволодіння з дитячого віку другою мовою, що призводить до послаблення національно-мовних традицій). Чинниками, що сприяють свідомою збереженню позицій рідної мови за умов двомовного навчання, виступають: 1) розвиток рідної мови повинен випереджати вивчення другої / других мов за рахунок збільшення питомої ваги рідної мови під час навчання; 2) мова учнів має бути рідною для (більшості) вчителів, і вони мають гарно нею володіти. За О. Потебнею, друга мова психологічно змінює людину. Білінгвізм охоплює таку діяльність людини, за якої два мовні коди впливають на особистість.

Особливо ґрунтовні дослідження білінгвізму починаються в 70-ті роки XX ст., що пов'язано з концептуальними працями У. Вайнрайха. І. Огієнко, досліджуючи проблему білінгвізму, велику увагу зосереджував на знанні саме рідної мови. Щодо поведінки в білінгвальних умовах, науковець наголошував на тому, щоб: 1) шанувати чужу мову, але вимагати, щоб шанували і твою; 2) серед своїх у чужій країні розмовляти рідною мовою; 3) у чужинця розмовляти його мовою, але коли до тебе приходять чужинець, що розуміє твою мову, розмовляти із ним своєю рідною. У другій половині XX – початку XXI ст. основні аспекти білінгвізму опрацьовувалися низкою лінгвістів (В. Аврорін, Х. Багіроков, Ю. Дешерієв, Л. Масенко, Л. Нікольський, Я. Радевич-Винницький, Л. Ставицька, О. Тараненко, О. Ткаченко, В. Труб, О. Швейцер, Н. Шумарова, В. Ярцева та ін.).

Білінгвізм опрацьовують у кількох аспектах: лінгвістичному, психологічному, психолінгвістичному, когнітивному, соціологічному, соціолінгвістичному, педагогічному, філософському, культурологічному та інших.

Лінгвістичний аспект вивчення білінгвізму передбачає: 1) аналіз співвідношення структур (та їхніх елементів) двох взаємопов'язаних мов; 2) дослідження специфіки функціонування мов у двомовному середовищі; 3) виявлення диференційних ознак кожної з мов, якими послуговуються на досліджуваній території, встановлення спільних і відмінних рис у фонетиці, морфології, синтаксисі тощо; 4) дослідження явищ транспозиції та інтерференції в кожній із співвикористовуваних мов. Аналіз співвідношення структур двох взаємопов'язаних і контактних мов має завданням глибинний і поверхневий розгляд співвідношення / неспіввідношення структурних особливостей таких мов і вияв структурних особливостей кожної з мов для використання у процесі навчання другій мові. Структурна взаємодія мов зумовлює зміни у функціонуванні певних мовних одиниць. Дослідження специфіки функціонування мов у двомовному середовищі кінцевою метою ставить завдання встановлення функційного навантаження кожної з мов і визначення особливостей функційного дублювання або ж взаємозаміни мов. На потреби білінгвізму суттєвою мірою зорієнтований вияв диференційних ознак кожної з мов, якими послуговуються на досліджуваній території, з'ясування спільних і відмінних рис у фонетиці, орфоєпії, морфології, синтаксисі для належного застосування у відповідних методиках навчання та уникнення відповідних помилок. Практичні вимоги білінгвізму зреалізуються в дослідженні явищ транспозиції та інтерференції в кожній зі співвикористовуваних мов та окреслення реальних і гіпотетичних меж транспозиції (перенесення функцій тих чи тих морфологічних, синтаксичних форм), інтерференції (семантичної, лексичної) для напрацювання моделей їхнього уникнення в гостьовій і матричній мовах.

Лінгвістичний аспект білінгвізм сконцентровує свою увагу на встановленні значущості внутрішніх (структурних) і зовнішніх (соціальних) чинників білінгвістичної взаємодії лексики та визначенні спільного соціального субстрату обох мов. Застосування відповідних методів і методик уможливує розкриття розбіжностей у поширенні одиниць специфічного слововжитку з-поміж різних соціальних груп інформантів (жаргонізми, екзотизми тощо).

Психологічний аспект прогнозує вирішення таких основних питань: 1) дослідження механізмів мовленнєвої діяльності білінгвів; 2) аналіз виявів єдності мови і мислення за умов білінгвізму; 3) вивчення механізму виявлення явищ транспозиції та інтерференції на різних етапах засвоєння другої мови; 4) розгляд наявності / відсутності іншомовного мислення (людина мислить рідною мовою). Дослідження білінгвізму як двомовного мовлення у психологічному аспекті часто ґрунтується на моделі М.Ф. Гарета, опрацьованій як розвиток концепції В. Левелта, що містить три основні компоненти: 1) концептуалізатор (conceptualizer) – нелінгвістичні дословесні повідомлення; 2) формулятор (formulator) – трансформує цей зміст у лінгвістичне повідомлення; 3) артикулятор (artikulator) – витворював власне-зовнішнього мовлення. У цьому розрізі

особливо важливим виступає встановлення психологічних основ перемикання кодів у білінгвальних ситуаціях, спонтанної та свідомої інтерференції. Білінгвальним мовленням у психологічному аспекті постає чергування активності двох мов з відповідним психологічним комфортом або дискомфортом. Переважною більшістю лексики білінгва є леми (lemma). Лема – це та частина лексичної інформації мовної одиниці, що охоплює семантичний, синтаксичний, інколи і морфологічний аспекти. Леми виступають джерелом базових даних для побудови поверхневих синтаксичних структур. Леми пов'язують поняття з граматичною функцією. Одним з визначальних складників психологічного розгляду білінгвізму постає тлумачення моделі породження мовлення. Остання є основою моделі рамки матричної мови, основними компонентами якої виступають: 1) різниця між матричною та гостьовою мовами; 2) відмінність між повнозначними і службовими морфемами. Матрична мова визначає морфосинтаксичну рамку у висловленнях з кодовими перемиканнями на ґрунті двох принципів: порядку морфем і службових морфем, що встановлюють порядок морфем і забезпечують речення синтаксично релевантними морфемами з обох мов, водночас обмежують роль гостьової мови у складі речення. Ситуативно комунікативні моделі можуть сильно або слабо активізувати присутність гостьової мови, що зумовлює більшу або меншу частотність тих чи тих перемикань гостьової мови. У конструюванні рамки з компонентів обох мов усі основні лінгвістичні операції визначаються матричною мовою, тобто матрична мова встановлює порядок морфем і виявляє синтаксично релевантні системні морфемі. Суттєвими постають у моделі матричної мови: а) рамка (структура, що передувє поверхневій реалізації речення); б) лема (абстракція, що не виступає у поверхневій структурі, але зумовлює появу в них лексем). Модель матричної мови уможливило вирішення таких завдань у теорії білінгвізму: 1) передбачити форму висловлень з перемиканням кодів для встановлення, які висловлення з перемиканням кодів оформлені правильно, а які – неправильно; 2) запропонувати пояснення відмінностям у появі морфем матричної мови і гостьової мови у внутрішньо фразових перемиканнях кодів за допомогою моделі мовленнєвопродукування. Сама модель рамки матричної мови ґрунтується на психолінгвістичних дослідженнях, особливо – на аналізі мовленнєвих помилок, а також окремих різновидів афазії.

Інколи вважають, що повністю еквівалентне володіння двома мовами неможливе. Тому обґрунтування **абсолютного** білінгвізму, що ґрунтується на ідентичному володінні мовами в усіх ситуаціях спілкування, є дещо умовним. Умотивовано це тим, що набутий досвід за допомогою однієї мови, обов'язково відрізняється від досвіду, засвоєного шляхом вживання іншої мови. Використання мов часто залежить від ситуації спілкування. Підтвердженням цього може бути надання переваги одній мові в умовах освіти, науки, а в емоційних життєвих ситуаціях – іншій. Це певною мірою суперечить усталеним уявленням психологічної природи білінгвізму. З позицій психологічних механізмів мовленнєво-мисленнєвої діяльності слід говорити про різні засоби вербалізації емоцій, особливості вираження різними мовами. У межах психологічного аспекту білінгвізму інколи досліджують у рамках **діяльнісного підходу**, що передбачає розгляд білінгвізму в розрізі функціонування мовленнєвої діяльності активного суб'єкта. Це дозволяє диференціювати різні функційні навантаження білінгвальних умінь у відповідних комунікативних ситуаціях. Діяльнісний підхід до розгляду білінгвізму в сучасній лінгвістиці значною мірою домінує, тому що він охоплює закономірності освоєння дійсності суб'єктом пізнання і визначення функційного навантаження мов у відповідних ситуаціях спілкування. Діяльнісний підхід уможливило встановлення кроків та етапів мовленнєвої діяльності людини, зокрема і в процесі оволодіння іноземною мовою. Дослідження **продуктивного (породжувального)** білінгвізму ґрунтується на тому, що основу білінгвізму становлять спільні мовні механізми – рідної та іншої мови. Перемикання мовних кодів відбувається тому, що такі коди ізоморфні: основу їхньої структури становлять спільні принципи. Особливе значення має встановлення двох аспектів: 1) визначення тих мовленнєвих механізмів і процесів, що умотивовують процес мовленнєвої діяльності людини безвідносно до використовуваної в цьому контексті мови; 2) з'ясування специфіки оволодіння мовами, що постають універсальними для рідної мови й іншої мови. У тлумаченні білінгвізму часто мають підґрунтя теорію потрійності мовних явищ: 1) мовленнєва діяльність, виявлювана у процесах говоріння і розуміння; 2) мовні системи (результати розуміння в конкретну епоху розвитку суспільства, що зафіксовані у граматиках, словниках); 3) мовний матеріал (сукупність усього продукovanого мовною спільнотою). Мовленнєва діяльність людини – це складний механізм людини, який можна витлумачувати як мовленнєву організацію індивіда. У теорії білінгвізму мовленнєва організація визначає мовленнєву діяльність та її вияви у мовному матеріалі та мовних системах. Саме тому мовленнєву організацію в білінгвізмі можна кваліфікувати як універсальний механізм оволодіння мовою, тому що він не залежить від рівневих особливостей матричної мови – лексичних, морфологічних, синтаксичних та інших. Оволодіння будь-якою мовою – це оволодіння мовленнєвою діяльністю. Тому теорія білінгвізму, формування білінгвальних умінь повинні ґрунтуватися на загальних закономірностях мовленнєвої діяльності людини.

Психолінгвістичний аспект розгляду білінгвізму постає через активне використання концепцій рамки моделі матричної мови, моделі гостьової мови, мовленнєвих помилок тощо. Мовленнєві помилки наявні на мовних ярусах. З-поміж фонетичних помилок релевантними для моделі рамки матричної мови є “сплутування / змішування звуків”, а з-поміж лексичних – бленди, субституції, взаємозаміни, для морфології – суттєвим є “морфологічне дублювання”, тобто одна основа (з гостьової мови, а не матричної мови) має афікси і з гостьової мови, і з матричної мови (пор. постійне переміщення показників множини іменникового числа в українсько-російському та російсько-українському білінгвізмі і под.).

Дослідження білінгвізму в **когнітивному аспекті** передбачає його аналіз у контексті репрезентації знань людини. Білінгвізм відбиває специфіку її індивідуальної когнітивної і мовної картини світу, уможливило простеження рівнів картин світу та встановлення специфіки концептуалізації і категоризації світу обома мовами. Особливо актуальним виступає встановлення специфіки мовленнєво-мисленнєвих механізмів, закономірностей перемикавання кодів у моделі рамки матричної мови і гостьової мови з виявом перелічення параметрів концептів, ознак категорій однієї мовної системи в іншу, зазвичай, матричної мови в гостьову.

Когнітивний аспект вивчення білінгвізму ґрунтується на дослідженні особливостей формування і функціонування когнітивних структур у свідомості білінгвів, тому що свідомість виступає цінністю індивідуума. Тут важливим є розмежування “природженості” механізму мовної здібності і “набутої” мисленнєвої здібності, з яким пов’язане поняття мовної здібності. Здібність – потенційна готовність носіїв мови до розуміння і витворення мовлення. З останніми корелює поняття компетенції, що передбачає знання певних неусвідомлюваних / усвідомлюваних мовних правил та умінь користуватися ними в конкретній комунікативній ситуації. Для когнітивного аспекту білінгвізму важливим є розмежування понять *мовна компетенція* і *використання мови*. Мовна здібність – це когнітивна система (компонент свідомості-розуму людини). Формування білінгвальних умінь ґрунтується на мовній здібності. Мовна компетенція – засвоєння, усвідомлення мовних норм, що склалися історично в фонетиці, лексиці, граматиці, орфоєпії, семантиці, стилістиці та умінь індивідуума належним чином використовувати набуті знання і сформовані умінь. Мовна компетенція охоплює низку особливих здібностей, умінь, навичок, стратегій і тактик мовної поведінки, настанов для успішної реалізації мовленнєвої діяльності в конкретних умовах спілкування. Наявна певна основа інтелектуальних дій, що забезпечують перехід від авербальної знакової діяльності до вербальної. Етапність руху від *думки до слова* у процесі породження висловлення уможливило встановлення глибинних структур матричної мови, що можуть застосовуватися в опрацюванні гостьової мови. Особливо важливим є перехід від глибинної структури до поверхневої. Поверхнева структура – це кінцеве оформлення висловлення в граматичних і фонетичних планах матричною або гостьовою мовами. Актуальною є проблема взаємовпливу механізмів породження мовлення рідною мовою і механізмів породження мовлення мовою, що вивчається. Мисленню гостьовою мовою притаманна специфіка в порівнянні з “мисленням матричною мовою”. На ґрунті мовної компетенції виявляється мовленнєва компетенція, що постає як умінь адекватно користуватися мовою в конкретних ситуаціях (висловлювати власні думки, бажання, наміри, прохання), використовувати для цього мовні і позамовні засоби мовлення (міміка, жести, рухи, інтонація). Мовна компетенція є ґрунтом використання мови в усіх можливих ситуаціях з адекватним вираженням думки і почуттів.

Оволодіння концептом, його структурою і змістовим наповненням в індивідуума відбувається тільки на ґрунті наявного в нього асоціативно-аперцептивного мислення. Білінгв – це індивідуум з особливою мовною конфігурацією, що формується під впливом двох співвизначуваних мов. У структури свідомості білінгва активно втручається іншокультурна концептуалізація дійсності. Важливим постає встановлення процесу формування інваріантного образу світу в білінгва другою мовою, активізація окремих його компонентів.

У **соціологічному аспекті** білінгвізм вивчають через: 1) вияв комунікативних функцій кожної з мов, якими послуговується мовна спільнота; 2) аналіз соціального престижу мови як результату поширення геокомунікативної і геополітичної сфери функціонування досліджуваної мови; 3) вивчення інструментальної цінності мови для кожного з мовців, які нею послуговуються; 4) дослідження мовної політики країни; 5) розгляд значущості мови у певному суспільстві як складника національної культури. Наявні певні розбіжності в поширенні мовних одиниць з-поміж різних соціальних (корпоративних) груп. Тому важливим постає встановлення комунікативних функцій кожної з мов, поширених на тій самій території, і визначення ознак домінування однієї з них у відповідних функціях. Останнє прямо корелює з проблемою престижності мови і в загальнонаціональному просторі і в рамках певного покоління (генерації), окремої території (так, наприклад, з-поміж молодшого покоління Нижньої Лужиці (Федеральна земля Бранденбург (Федеративна Республіка Німеччина)) досить низьким є статус нижньолужицької мови, що засвідчує її частковогенераційний статус). Соціальний престиж мов можна встановити через аналіз освітнього рівня різних соціальних груп і поширення / непоширення в цих групах, а також шляхом розкриття функційного навантаження мов у комплексі соціально-мовних потреб тих чи тих корпоративних утворень. Соціологічний аспект білінгвізм сконцентровує увагу на дослідженні мовної політики держави, визначенні її пріоритетів і ціннісних орієнтацій, спрямування на формування паритетності мов чи витворення повного домінування однієї з мов. Розгляд білінгвізму зорієнтований також на з’ясування навантаження мови у спільноті як складника національної культури. Соціологічний аспект білінгвізму повинен враховувати активні вияви різних чинників – кожного окремо і їхню сукупність: демографічних, етнічних, конфесійних, історичних, а також особливості розселення людей, їхню кількість. Не менше значення відіграють традиції відповідного регіону.

Соціолінгвістичний аспект розгляду білінгвізму поєднує в собі ознаки соціологічного і лінгвістичного дослідження білінгвізму. Цей аспект уможливило диференціювання рівнів поширення білінгвізму, встановлення площин активного і пасивного білінгвізму з послідовним з’ясуванням соціолінгвістичного статусу мов, охоплення білінгвальними уміньми національно-державного простору та виявом поширення білінгвізму з-поміж прошарків суспільства і розмежування загальногенераційного і частковогенераційного білінгвізму, загальнонаціонального і частковонаціонального білінгвізму. Застосування відповідних методів і методик уможливило вияв загальної мовної ситуації та її наповнення в окремих адміністративно-територіальних утвореннях, укладання цілісного соціолінгвістичного портрета того чи того населеного пункту,

регіону і країни загалом, прогнозування мовної політики. Суттєвим виступає вивчення питання соціальної диференціації мови на усіх ярусах її структури, характер багатобачних взаємодій і взаємозв'язку між мовними і соціальними структурами. Аналіз білінгвізму в соціолінгвістичному аспекті ґрунтується на тому, що структура соціальної диференціації мови багатовимірною й охоплює стратифікаційну диференціацію, зумовлену нерівнорядністю (багатовимірністю) структури, і ситуативну диференціацію, зумовлену різноманітністю соціальних ситуацій. Функційне навантаження білінгвізму мотивоване соціальністю і ситуативністю, тому соціолінгвістичне обстеження білінгвізму передбачає сумарне обстеження його соціального і ситуативного навантаження й укладання цілісної мапи білінгвізму. Знаковим постає встановлення контактних сфер активного / пасивного білінгвізму та співвіднесення функційного навантаження мов з визначеними державою й адміністративно-територіальними органами мовно-ціннісних пріоритетів, надання одній з мов певних переваг.

Педагогічний аспект білінгвізму ґрунтується на: 1) опрацюванні найраціональніших методів вивчення процесів оволодіння двомовністю; 2) з'ясуванні методів навчання двомовності. Педагогічний аспект білінгвізму повинен враховувати особливості побудови оптимальних моделей навчання індивідуумів гостьовій мові з урахуванням набутих знань і сформованих умінь матричної мови. На ґрунті цих моделей опрацьовуються напрями моделювання монологічного і діалогічного мовлення, опрацювання системи вправ, формування в дітей, школярів та інших вікових груп умінь та навичок спілкування другою (гостьовою) мовою. Важливим є встановлення методів, прийомів і методик, що можуть бути використані як найоптимальніші для вивчення другої мови з опертям на матричну мову, можливе застосування експериментальних методик. У навчанні другій мові важливим виступає формування комунікативної настанови мовця, встановлення ступеня емоційної насиченості його мовлення, з'ясування статусного співвідношення реплік. Навчання діалогічному мовленню передбачає насамперед напрацювання в них навичок почергового висловлення реплік-стимулів і реплік-реакцій, що утворюють діалогічну єдність. Для методичної мети укладаються списки типів і видів реплік, засвоєння яких формує навички найпростішого обміну інформацією. Педагогічний аспект білінгвізму передбачає встановлення оптимальних прийомів спрощення й полегшення процесу спілкування для належного використання лаконічності, еліпсованості висловлень, інтонування висловлень, засвоєння модальних та експресивних засобів мови. Використання належних методів, прийомів і методик вивчення другої (гостьової) мови повинно ґрунтуватися на відповідному знанні механізмів породження мовлення рідною і другою мовою, що уможливило формування навичок лінійного породження висловлення.

Опрацювання білінгвізму у **філософському аспекті** охоплює з'ясування гносеологічних чинників формування білінгвального простору та визначення впливу останнього на особистість, з простеженням свідомих і позасвідомих компонентів. Особливої активності філософський аспект вивчення білінгвізму набув у зв'язку з поширенням біхевіористських і необіхевіористських концепцій, коли в центрі дослідження постало вивчення не самої людини, а її поведінки, і розуміння особистості як усього того, про що вона думає. Людина – це істота, яка реагує, навчається; вона запрограмована на певні дії, вчинки, реакції, поведінку та ін. Через маніпуляції зовнішніх стимулів можна сформулювати в людини різні риси поведінки. Тому важливим постає аналіз зв'язку “ситуація ↔ реакція” з відповідними ознаками: 1) вихідний пункт – проблемна ситуація; 2) організм протиставлений їй як ціле; 3) людина активно діє у пошуках вибору; 4) навчається шляхом вправ. Філософське осмислення усіх цих ознак і встановлення функційного розв'язання проблемної ситуації в необхідності вивчення другої (гостьової) мови, протиставлення себе як цілісної особистості мовному дуалізму та характеристика можливих шляхів вибору. Вияв компонентів впливу на особистість, яка повністю залежить від власного середовища, та напрацювання моделей передбачення наслідків своєї поведінки виступають основними завданнями філософського аспекту білінгвізму, особливо через призму відомих різновидів поведінки (перцептивної, захисної, індуктивної, усталеної, утилітарної, рольової, сценарної, моделювальної, урівноважувальної, звільнювальної, атрибутивної, експресивної, автономної, стверджувальної, дослідницької, емпатичної (загалом шістнадцяти)) та їхньої участі в білінгвальних умовах, впливу однієї мовної свідомості на іншу та витворення підсвідомої сфери вербально-невербальної взаємодії. У філософському аспекті білінгвізм також розглядається з опертям на розуміння мови як визначального націстворчого (мова як основний компонент творення нації) чинника.

Культурологічний аспект дослідження білінгвізму спрямований на встановлення статусної ролі білінгвізму в загальнонаціональному просторі та окреслення параметрів спільного і відмінного маркування культурологічного змісту у матричній мові і гостьовій мові, визначення “культурного” змісту лексем та їхнє співвідношення / несівідношення в білінгвальному просторі. Визначальною тезою культурологічного аспекту білінгвізму є теза Мартіна Гайдеггера: “мова – оселя буття”: щоб подія стала явищем культури, вона повинна бути виражена в тексті. Виразення події в культурі опосередковане мовою, де кожна мова має власний інвентар реалізації пізнаного й осмисленого. Культурний простір індивіда вербалізований і через ословеснення він пізнає загальнолюдські і загальнонаціональні цінності. Культурологічний аспект аналізу білінгвізму безпосередньо корелює з **лінгвокультурологічним**. Лінгвокультурологію витлумачують як дисципліну, що вивчає втілені в живу природну національну мову матеріальну і духовну культури, і це втілення постійно виявляється у формуванні і функціонуванні національно-мовної картини світу. Основним об'єктом лінгвокультурології виступає взаємозв'язок і взаємодія мови і культури, а предметом – національні форми екзистенції суспільства, відтворені в системі мовної комунікації. Теорія білінгвізму максимально враховує навантаження слова як лінгвокультуреми (слово в його національно-культурних контекстах і навантаженнях) і

повний збіг або абсолютна розбіжність останньої в матричній та гостьовій мові. У лінгвокультурології велике силове навантаження має теорія Едварда Сепіра та Бенджаміна Лі Уорфа (Уорта), гіпотеза лінгвістичної відносності, за якою структура мови визначає мислення і спосіб пізнання дійсності. Культурологічний / лінгвокультурологічний аспект вивчення білінгвізму сконцентровує увагу на різних способах подання знань про довкілля матричною і гостьовою мовами, встановлення мовно-ярусної специфіки обох мов, виявлення лінгвокультурологічних особливостей мовленнєвої діяльності, мовленнєвої поведінки, співвідношення значення слова з його енциклопедичним наповненням і відповідними конотаціями. Застосування методів і методик лінгвокультурологічного вивчення білінгвізму уможливорює вияв реальних тенденцій формування бікультурної людини.

З-поміж основних чинників, що виступають взаємопов'язаними і взаємозумовленими, виникнення та розвитку білінгвізму слід виділити: 1) розвиток суспільства і розвиток економічних, політичних, науково-культурних, побутових зв'язків між мовними спільнотами, які користуються різними мовами; 2) територіальна близькість, що сприяє міграційним процесам; 3) суспільні функції кожної зі співвизначуваних мов, сфери їхнього використання. Білінгвізм – це практика альтернативного використання двох мов, що постало наслідком цивілізованого або волонтаристсько спрямованого (детермінованого) взаємовпливу чи спрямованого впливу мов (ширше культур). Умови білінгвізму завжди виступають детермінантами мовленнєво-мисленнєвої активності мовців.

У сучасній лінгвістиці поняття білінгвізму вживане у двох значеннях – у **вузькому** та **широкому**.

У **вузькому значенні** білінгвізму – більшою чи меншою мірою вільне володіння двома мовами: рідною і нерідною; у **широкому значенні** – відносно володіння другою мовою, здатність користуватися нею в певних сферах спілкування. Мінімальним рівнем (порогом) володіння другою мовою виступає рівень, достатній для виконання індивідом мовленнєвих дій. У процесі таких дій реалізуються найнеобхідніші функції другої мови.

За **рівнем вияву білінгвальних умінь** слід розмежовувати **справжній** і **несправжній (псевдо) білінгвізм**. **Справжній** білінгвізм передбачає майже однакове вільне активне володіння двома і більше мовами. Такий білінгвізм виявлюваний тільки тоді, коли ступінь володіння другою мовою наближений до ступеня володіння першою. **Несправжній** білінгвізм – це нав'язування спільноті ідеї про вільне володіння членами цієї спільноти двома мовами, в реальності ж наявне повне домінування однієї зі значним відсотком осіб, які не володіють другою мовою.

За **умовами засвоєння та ознакою спонтанності формування білінгвальних умінь** білінгвізм поділяється на **природний** і **штучний**. Таке розмежування білінгвізму є психологічним або психолінгвістичним. Перша з мов білінгва може бути домінантною (основною) і на її основі засвоюється інша спонтанно через різноманітні засоби комунікації – мову засобів масової інформації, різноманітні повсякденні мовні практики. Таким є **природний (побутовий) білінгвізм**. Він постає без задалегідь визначеної комунікативної настанови на становлення відповідного білінгвального уміння. Усвідомлення сукупності особливостей мовної системи другої мови може не відбуватися. **Білінгвізм природний** – засвоєння другої (чужої) мови відбувається у процесі активного безпосереднього спілкування з носіями цієї мови. **Штучний білінгвізм** передбачає чітко окреслену комунікативну настанову на активне і свідоме формування білінгвального уміння. У цьому разі індивід вивчає другу мову, докладаючи вольові зусилля із застосуванням спеціальних методів, прийомів, методик. За **білінгвізму штучного** засвоєння другої (чужої) мови відбувається в процесі її вивчення дидактичним шляхом. Білінгвізм штучний, зазвичай, – результат шкільного (вишівського тощо) вивчення іноземних мов.

За **особливостями вікового періоду** білінгвізм поділяється на **ранній** і **пізній**. Перший різновид білінгвізму умотивований перебуванням і життєдіяльністю у двомовному культурному середовищі, коли білінгвальні уміння засвоюються в найбільш ранньому віці. Формування **пізнього** білінгвізму відбувається у більш пізньому віці, коли засвоєння другої мови відбувається тільки після засвоєння рідної мови.

За **кількістю мовленнєвих дій та ступенем володіння мовами** диференціюють білінгвізм на **рецептивний, репродуктивний і продуктивний**. **Рецептивний (сприймальний)** білінгвізм ґрунтується на задоволенні приблизним володінням іноземною (іншою) мовою, коли людина майже не говорить і не пише цією мовою, а задовольняє тільки елементарні потреби комунікації. **Репродуктивний (відтворювальний)** білінгвізм відбиває можливість білінгва не лише сприймати (переказувати) тексти іноземної мови, але і відтворювати сприйняте – прочитане і почуте. За **продуктивного (породжувального)** білінгвізму білінгв розуміє і продукує іншомовні тексти, породжує їх, більш-менш вільно розмовляє, пише тексти, породжує їх. Вивчення продуктивного білінгвізму має опертям те, що підґрунтя будь-якої двомовності становлять мовленнєві механізми матричної мови, але під час білінгвізму вони уможливають оволодіння двома мовними системами. Для білінгвізму суттєвим є 1) визначення особливостей оволодіння мовами, що постають спільними і для матричної мови, і для гостьової мови; 2) характеристика тих мовленнєвих механізмів та процесів, що умотивовують процес мовленнєвої діяльності людини безвідносно до використовуваної у відповідному контексті.

За **територіальним чинником** білінгвізм поділяється на **контактний** і **неконтактний**. **Білінгвізм контактний** – такий вияв білінгвізму, за якого між носіями різних мов і культур у білінгвальному колективі існує природний контакт, тобто білінгв підтримує регулярні зв'язки з носіями рідної і чужої мови та культури. Це особливо постає реальним у разі активних контактів в умовах іншомовного оточення (пор.: ситуацію в нижньолужицькій, верхньолужицькій мовах, носії яких перебувають у постійному контакті з німецькомовним

населенням, а самі території розташовані в німецькомовному оточенні). **Білінгвізм неконтактний** – у цьому разі між носіями різних мов відсутні регулярні контакти. Білінгвізм виникає внаслідок оволодіння іншою мовою у школі, завдяки активним контактам з носіями мови, що мешкають на території інших держав.

За **однобічністю / двобічністю** розрізняють **однобічний** білінгвізм і **двобічний** білінгвізм. Білінгвізм **однобічний** пов'язаний з оволодінням носіями однієї з контактних мов іншою за умов, що носії іншої мови є одномовними. У цьому разі один з учасників комунікації володіє мовою іншого і використовує її в спілкуванні з ним; інший учасник спілкування володіє лише рідною мовою і послуговується тільки нею. Білінгвізм **двобічний** – такий вияв білінгвізму, за якого учасники комунікації знають і активно використовують мови один одного. Найчастіше спостерігається на етнічних межах зі змішаним населенням (пор. українсько-польське і польсько-українське порубіжжя; українсько-угорське та угорсько-українське порубіжжя).

За **ознакою активності / пасивності** розмежують **активний** білінгвізм і **пасивний** білінгвізм. **Активний** білінгвізм – це білінгвізм, за якого мовець вільно володіє другою мовою в усіх формах її вияву (пор. українсько-російський білінгвізм західних і центральних регіонів України). **Білінгвізм активний** – простежуваний у тому, що суб'єкт засвоює другу (нерідну) мову в процесах безпосереднього спілкування з носіями цієї мови і більш-менш регулярно звертається до обох мов: рідної та нерідної. **Пасивний білінгвізм** – такий білінгвізм, коли мовець володіє другою мовою частково: розуміє, але не говорить, інколи навіть погано сприймає іншомовне усне мовлення. Пасивний білінгвізм виявлюваний також тоді, коли суб'єкт, володіючи другою (нерідною) мовою, частіше звертається до однієї з них (найчастіше рідної).

За **ступенем екстенсивності** білінгвізм має такі різновиди: **загальнонародний / масовий, територіальний, корпоративний / груповий, індивідуальний**. **Білінгвізм загальнонародний / масовий** – поширений серед значної частини етносу. Такий білінгвізм мав, наприклад, місце в колишньому СРСР, де поряд з рідною мовою значна частина населення союзних і автономних республік володіла також нерідною – російською, оскільки значна частина офіційно-ділового, наукового, професійно-виробничого та іншого життя передбачала використання не рідної національної мови, а тільки російської (наприклад, військова служба передбачала використання лише російської мови; написання дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата або доктора наук можливе було тільки російською мовою; те саме щодо оформлення офіційних документів на присудження наукових ступенів, вчених звань і под.). **Білінгвізм територіальний** – різновид білінгвізму, що поширений тільки на певній території використання тієї чи тієї мови, а на інших територіях цієї мови не виявлюваний (наприклад, українсько-румунський – тільки окремі райони Буковини). **Білінгвізм корпоративний / груповий** – різновид білінгвізму, що охоплює активний вияв білінгвальності лише в межах певного угруповання, тієї чи тієї корпоративної групи (наприклад, дворянське середовище Росії). Корпоративний / груповий білінгвізму охоплює завжди компакту групу населення. За своїм виявом він може бути: віковим (білінгвізм молоді), соціально-груповим (білінгвізм інтелігенції) і под. **Білінгвізм індивідуальний** – такий різновид білінгвізму, за якого двома мовами користується певний індивідуум. Цей білінгвізм є надбанням окремих носіїв мови, він зустрічається в усіх народів світу, пор., наприклад: українсько-англійський, українсько-французький, українсько-німецький білінгвізм. **Загальнонародний / масовий білінгвізм** – це поширений білінгвізм, тому що за певних історичних, соціально-економічних, політичних умов двома мовами володіє більша частина населення певних країн (наприклад, колишні республіки Радянського Союзу, коли російська мова була постійним складником білінгвізму в різних його виявах). **Територіальний, корпоративний / груповий білінгвізм** – це **обмежений** білінгвізм, коли білінгвальність властива тільки певним прошаркам суспільства. Останнє уможливило диференціювання в його межах *культурного, професійного, вікового* та інших різновидів.

За **ознакою зреалізованості** білінгвізм поділяється на **реальний** і **потенційний**. **Реальний білінгвізм** наявний у разі використання другої мови в різних комунікативних ситуаціях з відповідним функційним навантаженням, **потенційний білінгвізм** характеризує знання людиною тією чи тією мірою другої мови, але користування однією мовою за певних, інколи чітко окреслених, умов.

За характером співвияву навантаження мов білінгвізм диференційований на **чистий** і **мішаний**. **Чистий білінгвізм** наявний у тому разі, коли у свідомості мовця дві мови співіснують ізольовано одна від одної, поза будь-якими порівняннями і паралелями. Такий різновид білінгвізму виникає тоді, коли другу мову вивчають ізольовано від першої. За мішаного білінгвізму обидві мови є легко використовувані в комунікації, але переклад з однієї мови на іншу є ускладненим, пор. вживання російськими аристократами ХІХ ст. російської і французької мов, хоча переклад з однієї мови іншою викликав труднощі. **Мішаний білінгвізм** припускає паралельний зв'язок еквівалентних засобів двох мов з відповідними для них поняттями, а через них і самих мов. Така рівноеквівалентність засобів двох мов формує потенціал активного білінгвізму, водночас він активізує міжмовну інтерференцію.

За ознакою **територіального поширення** білінгвізм буває **міський** і **сільський**, а за ступенем поширення в межах держави – **регіональний** білінгвізм і **державний** білінгвізм. **Міський білінгвізм** охоплює вияв білінгвізму в межах міста, найактивніше виявлюваний у мегаполісах (пор. українсько-російський білінгвізм міст Харкова, Луганська та ін.; українсько-польський – міст Львова, Івано-Франківська і под.), менш активний – у містечках, селищах. **Сільський білінгвізм** наявний у сільській місцевості. До цих двох основних різновидів територіального білінгвізму слід додати **регіональний** білінгвізм і **державний** білінгвізм. Перший виступає різновидом білінгвізму, за якого дві або більше мов співіснують на обмеженій за адміністративно-державним або географічним принципом території, що населена двома або більшою кількістю народів. Кожний

з них має власну мову і користується у повсякденному спілкуванні тільки однією або переважно однією мовою, пор. ситуативно-територіальний білінгвізм у Канаді, Бельгії, Швейцарії, Індії, Китаї, Індонезії, в яких дві і більше мов мають статус офіційних (крім Китаю, де офіційною є китайська мова). Водночас наявні регіони, де мовці користуються двома мовами, за умов наявності однієї офіційної. Регіональний білінгвізм поширений в Україні – російсько-український, українсько-російський у Східній Україні, українсько-польський, польсько-український, українсько-угорський та інші – у Західній Україні.

Державний білінгвізм – різновид білінгвізму, за якого населення певної країни володіє двома мовами, які визнані в цій країні офіційними. Державний білінгвізм притаманний таким країнам, як Бельгія (офіційні мови – французька, фламандська), Індія (офіційні мови – хінді (гінді), англійська), Індонезія (офіційні мови – бахала, індонезійська), Камерун (офіційні мови – французька, англійська), Канада (офіційні мови – англійська, французька), Фінляндія (офіційні мови – фінська, шведська) та ін. Не менш показовою виступає Швейцарія, де офіційними визнані німецька, французька (якою говорять 18% населення Швейцарії), італійська (не більше 10% населення), ретороманська мови (0,6% населення), – їй притаманний як державний, так і регіональний білінгвізм. У Швейцарії більшість населення говорить трьома основними мовами: німецькою, французькою, італійською, а ретороманською, в межах якої виділяють п'ять діалектів, говорять тільки в кантоні Граубюнден. Якщо три основні мови Швейцарії поширені у всій Європі, то ретороманська мова є мікромовою, якою користуються тільки жителі одного регіону. Статус ретороманської мови підвищили 1996 р. З березня 1996 р. ретороманська мова визнана офіційною у відносинах між федерацією та її романомовними громадянами.

За **часовим чинником** білінгвізм поділяється на **тривалий** і **тимчасовий**. Тривалим є такий білінгвізм, за якого дві мови паралельно виконують комунікативні функції в межах тієї самої спільноти протягом тривалого часу – кількох століть. За тимчасового білінгвізму термін володіння двома мовами скорочується до одного покоління, потім одна з паралельних перестає використовуватися в будь-якій комунікативній сфері, і мовець через брак спілкування втрачає навички володіння цією мовою.

За **ознакою функційного навантаження мов** у білінгвальній ситуації розрізняють **симетричний** білінгвізм та **асиметричний** білінгвізм. **Білінгвізм симетричний** (грець. *symmetria* – відповідність) виявлюваний у параметрах рівноправних стосунків між учасниками комунікації, коли члени певної спільноти можуть послуговуватися і рідною, і нерідною мовами, не розмежовуючи їхнього функційного навантаження. У цьому разі учасники комунікації та носії мов загалом корелюють у соціально-рольовому аспекті. **Білінгвізм асиметричний** наявний у разі нерівноправних стосунків між учасниками комунікації, коли один із учасників із різних (насамперед соціальних) причин вимушений постійно послуговуватися нерідною мовою.

За **ступенем володіння другою мовою** білінгвізм може бути: 1) **нормований**; 2) **однобічно нормований**; 3) **ненормований**. **Нормований** білінгвізм охоплює дотримання норм усіх мовних ярусів обох мов. **Однобічно нормований** білінгвізм виявлюваний тоді, коли мовець дотримується норм тільки однієї з двох мов, зазвичай рідної. **Ненормований** білінгвізм поширений у випадках користування другою мовою з порушенням її норм частково або повністю. У цьому ж руслі за **соціально-комунікативним навантаженням** білінгвізм диференційовано на **ординативний (нормований)** та **субординативний (однобічно нормований / ненормований)**. **Ординативний** (лат. *ordinatio* – приведення в порядок) (рівноправний) білінгвізм охоплює вияви рівного володіння комунікантами обома мовами. **Білінгвізм субординативний** (лат. *sub* – під + лат. *ordinatio* – приведення в порядок) передбачає, що учасники комунікації володіють однією мовою (зазвичай, рідною) краще, ніж іншою (здебільшого, чужою). Подібний вияв білінгвальних умінь та навичок наявний у розмежуванні **збалансованого** білінгвізму і **незбалансованого** білінгвізму. **Білінгвізм збалансований** – такий різновид білінгвізму, за якого учасники комунікації володіють приблизно однаково обома мовами. Це не виключає певної переваги однієї з мов у різних мовних ситуаціях, наприклад, рідної мови в побуті, нерідної мови – у сферах пріоритетного державного облаштування: науки, виробництва, суспільного життя та ін. **Білінгвізм незбалансований** охоплює випадки, за яких учасники комунікації володіють неоднаковою мірою обома мовами. Така незбалансованість може виявлятися в різних сферах комунікації – побуті, науці, виробництві тощо.

За **ознакою лінійності / паралельності** білінгвізм поділяється на **лінійний** та **паралельний**. Білінгвізм **лінійний** постає наслідком одночасного вивчення двох мов, за якого знання однієї з мов є невикінченим. Білінгвізм **паралельний** – такий вияв білінгвізму, за якого оволодіння однією з мов відбувається з опертям на добре володіння іншою мовою.

Ознака офіційності розмежовує **офіційний (культурний)** білінгвізм і **неофіційний** білінгвізм. **Білінгвізм офіційний (культурний)** виявлюваний в тому разі, коли білінгв користується однією з мов, якими він володіє, лише в офіційній мовленнєвій ситуації (наприклад, перекладач під час роботи з делегацією тощо). **Білінгвізм неофіційний** – такий різновид білінгвізму, за якого білінгви користуються обома мовами і в офіційній, і в неофіційній сферах.

За ознакою свідомого / несвідомого набуття білінгвальних умінь білінгвізм поділяється на білінгвізм **свідомий** і білінгвізм **автономний (несвідомий)**. Білінгвізм **свідомий** – такий вияв білінгвізму, коли друга мова засвоюється свідомо, з послідовним зіставленням з відповідними моделями, конструкціями рідної мови. **Білінгвізм автономний (несвідомий)** – білінгвізм, за якого мови, якими володіє білінгв, засвоюються без послідовного їхнього співвіднесення між собою.

Ознака національного поширення уможлиблює диференціювання білінгвізму на білінгвізм **загальнонаціональний** та білінгвізм **частковонаціональний**. Білінгвізм **загальнонаціональний** – такий вияв

білінгвізму, за якого члени однієї національної лінгвокультурної спільноти володіють двома мовами – рідною і нерідною, регулярно використовуючи їх залежно від ситуації спілкування. Білінгвізм **частковонаціональний** охоплює такий вияв білінгвізму, коли білінгвальні уміння поширені тільки в межах окремих прошарків національності.

Методами дослідження білінгвізму є: 1) **контрастивний аналіз**; 2) **аналіз помилок**; 3) **інтроспективні методи**.

Контрастивний аналіз уможливує встановлення рівня формування білінгвальних навичок з визначенням місця і статусу навичок користування рідною (матричною) мовою в оволодінні другою (гостьовою) мовою. Оскільки навички користування рідною мовою є чітко встановленими, вони впливають на набуття нових навичок: навички переносяться з однієї мови в іншу. Такі навички можуть поставати позитивними і негативними (інтерференція навичок). Контрастивний аналіз у вивченні білінгвізму уможливує простеження: 1) якою мірою наявність розбіжностей між мовами ускладнює оволодіння другою мовою; 2) який порівняльний аналіз мовних систем найдоцільніший у вивченні другої мови з наголошенням спільних та відмінних площин; 3) активно-творчого вияву мовленнєвої діяльності суб'єкта в оволодінні другою мовою з прогнозуванням помилок, яких можна уникнути або не допустити. Застосування таких підходів умотивовує прогнозування труднощів та передбачення можливих помилок. У загальних основах контрастивний аналіз повинен ґрунтуватися на процесах мовленнєво-мисленнєвої діяльності індивіда, визначенні співвідношення останніх зі специфікою перемикання кодів та розгляді особливостей процесів оволодіння мовами через закономірності взаємодії різних мов, що становлять індивідуальне знання суб'єкта діяльності.

Метод аналізу помилок у білінгвізмі ґрунтується на відповідній технології аналізу помилок у рідній мові, що використовується для: 1) вияву особливостей породження та розуміння мовлення, моделювання таких процесів; 2) встановлення закономірностей оволодіння рідною мовою; 3) розв'язання практичних завдань відновлення мовлення за афазії. Метод аналізу помилок передбачає їхнє диференціювання як фактів похибок у потоці мовлення внаслідок збудження, втоми і як типових відхилень від правил другої мови. Перші помилки легко самокоригуються, останні – вимагають поглибленої мовленнєво-мисленнєвої роботи, вони відбивають певні етапи та рівні оволодіння другою мовою (“помилки розвитку”, генетичні помилки). За характерологічними особливостями таких помилок можна простежити генезу білінгвальності, етапи засвоєння другої мови або хід оволодіння рідною мовою. Аналіз таких помилок уможливує вияв стратегій, використовуваних індивідами для полегшення завдань в оволодінні другою (гостьовою) мовою. Подібними стратегіями вважають: а) надгенералізацію (ті, хто навчаються, виходять за рамки деяких правил, тому що вони не сприймають визначені явища як ті, що різняться); б) ігнорування обмежень на застосування певного правила, тобто поширення правила на контексти, в яких воно в гостьовій мові не використовується (поширення на ґрунті аналогії; неповне використання правила у зв'язку з використанням простіших правил; формування хибних гіпотез щодо мовних явищ, що вивчаються, як результат неправильного розуміння певних характеристик, властивих мовним явищам гостьової мови). У теорії білінгвізму особливо актуальним виступає застосування методу аналізу помилок з позиції мовленнєвої діяльності індивіда, етапів цієї діяльності та застосування білінгвальних умінь ним.

Інтроспективні методи звертаються безпосередньо до того, хто навчається, його інтуїції в оволодінні гостьовою мовою. У цьому разі інтроспекція – це самоспостереження людини за внутрішнім плином власного психічного життя. Важливим є звернення до суджень тих, хто навчається гостьовій мові, та встановлення закономірностей опрацювання ними мовної інформації у продукуванні текстів. З лінгвістики було запозичено метамовні судження, із соціології – почерпнуто шкалування, використання питальників, інтерв'ювання, групові дискусії. За допомогою інтроспективних методів встановлено, які процедури у вивченні другої мови є ефективними за відповідної постановки мети. Інтроспекція можлива для дослідження стратегій використання знань процедурного зразка, коли 1) ті, хто навчаються, зіштовхуються із певного ступеня труднощами (щось розуміється легко та опрацьовується автоматично, а складні фрагменти вимагають усвідомленого застосування певних стратегій навчання і допускають інтроспекцію); 2) окремі види робіт (диктанти, перекази, твори) вимагають концентрації уваги на тому, що підлягає переопрацюванню, і ті, хто навчаються, є свідомими цього, тому що в інших ситуаціях вони виконують такі дії автоматично; 3) того, хто навчається, можна призупинити в ході виконання певного завдання так, щоб зробити доступним для інтроспекції те, що здебільшого автоматизовано. Інтроспективний підхід постав як результат усвідомленої необхідності переходу від аналізу продуктів діяльності суб'єкта (аналіз помилок тощо), до процесуальних можливостей оволодіння мовою.

Останнім часом поширена думка, що найоптимальнішим підходом до дослідження особливостей оволодіння гостьовою мовою є комплексний підхід до вивчення продуктивного білінгвізму, що враховує напрацювання контрастивного аналізу, методу аналізу помилок, інтроспективного підходу і зіставляється з усім спектром мовленнєво-мисленнєвих механізмів та етапами породження мовленнєвої діяльності людини.

Застосування соціологічних методів уможливує встановлення макроситуацій та мікроситуацій активно-пасивного білінгвізму в загальнодержавному просторі, окреслення перспективи розвитку білінгвізму. Так, відома білінгвальна ситуація на фінляндських землях у той час, коли вони входили до складу Російської імперії, мала несподіваний розвиток внаслідок оптимального напрацювання перспектив розвитку шведсько-фінського і фінсько-шведського білінгвізму. Відомо, що у Фінляндії на той час сформувалося дві течії мовної політики – *фенномани* (прихильники фінської мови) і *свеномани* (прихильники шведської мови). Адміністративна підтримка була в перших, що мотивувалось прагненням тодішньої Російської влади щонайбільше віддалити

Фінляндію від Швеції. Унаслідок цього протягом XIX ст. фінська мова втратила свою селянську обмеженість, нею заговорило фінське місто, селяни і сільське духовництво, інтелігенція, робітники, урядовці. Міцні позиції шведської мови зберігалися тому, що початково державною мовою Фінляндії була шведська (і досі в Фінляндії частина місцевої літератури твориться шведською мовою). Шведська меншина ніколи не була налаштована проти державності Фінляндії, тому у Фінляндії не виникло жорсткого протистояння двох мов. Шведська мова має статус державної у Фінляндії: її вивчають у фінських школах, а фінську у шведських, що умотивовано також тим, що шведська мова пов'язує Фінляндію з іншими країнами Скандинавії – вона зрозуміла в усіх цих країнах. Показовим є той факт, що за таких сприятливих умов чисельність носіїв шведської мови в загальній кількості населення Фінляндії постійно скорочується: у XVIII ст. вони становили 20 % населення Фінляндії, у середині XIX ст. – 15 %. Тому рівень поширення шведської з-поміж фінів є нижчим, ніж рівень поширення фінської серед шведів. Причин цьому кілька, з-поміж яких суттєвою постає і тенденція до асиміляції. Визначення загальної картини поширення фінської і шведської мов у Фінляндії, аналогічно – іспанської та каталонської в Іспанії та ін. неможливо без застосування **методу соціолінгвістичного портретування**.

Теорія білінгвізму зокрема і білінгвологія загалом активно поповнюються новими методами, прийомами і методиками дослідження білінгвальних ситуацій, білінгвальних умінь у статичі та динаміці. Аналіз закономірностей вивчення гостьової мови вимагає застосування методик розгляду перемикання кодів тощо. Проблема білінгвізму, його теоретичного осмислення і практичного вияву вимагає висвітлення в різних аспектах і встановленні просторових наповнень білінгвізму з його активними і пасивними виявами, що і зумовлює **перспективу** дослідження.

Література

- Бодуэн дэ Куртенэ 2004: Бодуэн дэ Куртенэ, И.А. Введение в языковедение [Текст] / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – [6-е изд.]. – М. : УРСС, 2004. – 222 с.
- Вайнрайх 1979: Вайнрайх, У. Языковые контакты : Состояние и проблемы исследования [Текст] / У. Вайнрайх. – К. : Вища шк., 1979. – 263 с.
- Дешериев 1983: Дешериев, Ю.Д. Социолингвистические проблемы функционирования системы массовой коммуникации в СССР [Текст] / Ю. Д. Дешериев // Язык в развитом социалистическом обществе. – М. : Наука, 1983. – 256 с.
- Жлуктенко 1974: Жлуктенко, Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия [Текст] / Ю. А. Жлуктенко. – К. : Вища шк., 1974. – 176 с.
- Загнітко 2007: Загнітко, А. Сучасні лінгвістичні теорії : монографія [Текст]. – Вид. 2-ге, випр. і доп. / А. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 219 с.
- Мова і мовознавство 2007: Мова і мовознавство в духовному житті суспільства : монографія [Текст]. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007. – 352 с.
- Огієнко 1994: Огієнко, І.І. Наука про рідномовні обов'язки : рідномовний катахезис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства [Текст] / І. І. Огієнко. – Факс. вид. – К. : АТ „Обереги”, 1994. – 72 с.
- Серебренников 1970: Серебренников, Б.А. Общее языкознание : Формы существования, функции, история языка [Текст] / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1970. – 597 с.
- Швейцер 1976: Швейцер, А.Д. Современная социолингвистика : Теория, проблемы, методы [Текст] / А. Д. Швейцер. – М. : Наука, 1976. – 175 с.
- Dixon 1977: Dixon, R.M.W. The Rise and Fall of Languages [Text] / R. M. W. Dixon. – Cambridge : Cambridge University Press, 1977. – 296 pp.

Рассмотрены квалификационные признаки билингвизма, раскрыто соотношение билингвизма с монолингвизмом, полилингвизмом, диглосией, проанализированы основные методы и методики исследования билингвизма с определением основных моделей соотношения матричного и гостевого языка.

Ключевые слова: билингвизм, язык, речь, полилингвизм, диглоссия, социолингвистический портрет, контрастивный метод, метод ошибок, интроспективные методы.

Qualifying features of bilingualism are considered, correlation of bilingualism with monolingualism, multilingualism, and diglossia are disclosed, the main methods and techniques for the study of bilingualism to the definition of the basic models of the relation between matrix and guest languages are analyzed.

Keywords: bilingualism, language, multilingualism, diglossia, sociolinguistic portrait, comparative method, method of errors, introspective methods.

Надійшла до редакції 5 червня 2012 року.